

J.F.R. PHILIPS

OP ZOEK NAAR WAT EENS EEN MIJNSTREEK WAS...

**WELKE MONUMENTEN HERINNEREN ONS NOG
AAN DE NEDERLANDSE MIJNINDUSTRIE?**

Inleiding

De Nederlandse steenkolenmijnen zijn volledig geschiedenis geworden, nog slechts object voor terugblik en herdenking. Het is een episode, waaraan zo nu en dan nog wordt gerefereerd, maar die het leven van alledag niet meer in beroering brengt. Wie de streek niet van vroeger kent, zal amper iets van dit verleden herkennen, tenzij in de zeldzame gevallen, waar bewust een poging is gedaan de band met de historie op te roepen. Maar voor de buitenstaander overheerst momenteel een ander beeld, namelijk van een welvarend en afwisselend woongebied: vriendelijke buurten, ruim gesitueerd en goed ontsloten, omgeven door een decor van golvend groen en beboste hellingen.

Veel veranderingen vonden hier plaats. De kaalslag bleef niet uit; met Hollandse grondigheid heeft men het grauwe naargeestige uitzicht, dat de mijnstreek uitstraalde, weggepoetst. Stelselmatig heeft men opruiming gehouden onder de koolzwarte mijnterreinen, de oude installaties, de slikvijvers, schoorstenen en steenberg. Met gretigheid is afgerekend met alle stof en slik, met roet en damp en met zoveel andere vormen van milieuvervuiling, die jarenlang met deze mijnbedrijven waren verbonden.

Bezoekers staan er meestal verbaasd over, hoe deze streek werd opgeschoond en een nieuw uiterlijk kreeg. De bewoners hebben zelf lang sceptisch gestaan tegenover dit grondige omvormingsproces. Zij konden moeilijk geloven, dat tenslotte de veelbesproken herstructurering zou slagen, dat nog voldoende werkgelegenheid kon worden gecreëerd, ondanks dat er zich weinig industrieën aanboden om voor vervangende arbeidsplaatsen te zorgen.

Nu dit herstructureringsproces praktisch is voltooid, kan men zich afvragen, welke herkenningspunten in dit gebied nog zijn overgebleven, die een trait d'union vormen met de economische bestaansgeschiedenis uit het recente verleden. Want het zou geen zin

hebben deze episode helemaal te willen uitwissen. Elke generatie bouwt immers voort op de arbeid en productiekracht van zijn voorgeslacht. Dat maakt deze vroegere mijnstreek zo uniek, omdat hier in een tijdsbestek van ongeveer zestig jaar iets werd gepresteerd, waarop ook de tegenwoordige bewoners als beheerders van dit erfgoed nog altijd trots mogen zijn.

Dit idee voort te bouwen op de grondslagen van een verleden, waarvan weliswaar de contouren nauwelijks meer zichtbaar zijn, blijft een niet te ontkennen waarheid. Het waren de nu verdwenen kolenmijnen, die aan deze streek een bestaansmogelijkheid verleenden. Dank zij deze bedrijven groeide een handjevol armelijke dorpen uit tot een welvarend industriegebied.

Op deze oude fundamenten is thans een andere samenleving opgetrokken, die zich deze continuïteit bewust dient te blijven. Vanzelfsprekend leeft dit bewustzijn nog voort onder de oudere bewoners, die deze enorme transformatie aan den lijve hebben ondervonden. Maar het is de vraag, of deze band met het verleden ook voor de jongeren een reëel gegeven blijft, nu zoveel herinneringen aan die tijd zijn uitgewist, dat wij met moeite nog in de onmiddellijke leefomgeving de relictten, symbolen en tekens van het steenkolen-tijdperk kunnen ervaren.

Deze bezorgdheid is er aanleiding toe geweest, dat door verschillende geïnteresseerde groepen pleidooien zijn gevoerd om niet alle visuele sporen van dat mijnverleden verloren te laten gaan. Onder impuls van de wenselijkheid iets van de gebouwen en installaties uit de tijd van de steenkolenexploitatie te kunnen behouden, eventueel door er een nieuwe bestemming aan te geven, kwamen vruchtbare initiatieven op gang, die niet zonder resultaat zijn gebleven.

Om deze pogingen te coördineren hebben Gedeputeerde Staten van Limburg in 1977 een "werkgroep inventarisatie mijnmonumenten" opgericht, die een jaar later verslag uitbracht.¹ Dit rapport gaf niet alleen een uitvoerige inventarisatie van alle in aanmerking komende objecten met inbegrip van een historische waardebeoordeling, maar heeft sindsdien ook als richtlijn gefungeerd voor de pogingen enige

¹ Rapport Inventarisatie Mijnmonumenten, uitgebracht door de Werkgroep Inventarisatie Mijnmonumenten, juni 1978, uitgave Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen, Maas-tricht 1978, 265 blz.

belangrijke, als industriële monumenten te karakteriseren objecten te behouden.

Over wat er van die pogingen terecht is gekomen, zal dit artikel nader handelen. Als waardevol moeten wij vooraf in elk geval aanmerken, dat er in deze jaren een serieuze bezinning tot stand kwam omtrent de ontzaglijke hoeveelheid gebouwen en installaties, die toen op afbraak stonden te wachten. Als vrucht van die overdenking zijn eveneens te beschouwen de plannen tot oprichting van een mijnmuseum in Zuid-Limburg en de herinrichting van de modelsteenkolenmijn in Valkenburg.

Het museum werd ondergebracht in een vleugel van de oude abdij Rolduc, die eeuwen geleden zelf als eerste de kolenwinning ter hand nam. In het jaar dat de laatste mijn werd gesloten (1974), kwam dit mijnmuseum dank zij veler medewerking tot stand. Aan de hand van voorwerpen, installaties, instrumenten, modellen en uitbeeldingen wordt er een idee gegeven, hoe de kolenlagen werden ontgonnen en welke invloed van deze steenkoolwinning uitging.

De ondergrondse werkelijkheid wordt nog dichter benaderd in een van de grotten in Valkenburg, waar vóór de oorlog al een modelsteenkolenmijn werd geopend door Emile Caselli. Deze modelmijn werd grondig uitgebreid, toen als gevolg van de mijnsluitingen grotere stukken beschikbaar kwamen, die in Rolduc niet konden worden opgesteld. In enige nagebootste kolengangen zijn hier de drie stadia van de ondergrondse ontginningmethode in beeld gebracht: de handmatige ontginning, de halfmechanische pijler en de volmechanische pijler. Met behulp van deze opstellingen kan tenminste een museale indruk worden gegeven van wat de koolwinning feitelijk inhield.

Vooraleer aan een concrete beschrijving van het nog aanwezige industriële erfgoed te beginnen, is het nuttig enige uitgangspunten van de destijds gevoerde behoudsactie nog eens opnieuw de revue te laten passeren. Aan twee normen heeft de commissie de op zich waardevolle overblijfselen uit de tijd van de steenkoolexploitatie extra willen toetsen om hun overlevingskans te bepalen: aan hun identiteitswaarde en aan hun ruimtelijke samenhang. Achteraf moet men zeggen, dat het beginselen waren, die zo vluchtig, subjectief en tijdgebonden zijn gebleken, dat met die criteria geen eenduidige beoordeling mogelijk was.

De identiteit van een object werd niet door iedereen hetzelfde uitgelegd; economische, kunsthistorische en eenvoudige herkeningsmaatstaven streden hier vaak om de voorrang. Ook de situering van meer objecten binnen één ruimtelijke samenhang is een vrome wens gebleven. Het rapport onderscheidde drie concentratiegebieden, die toen duidelijk te onderscheiden waren:

Het eerste concentratiegebied begon bij het mijnterrein van de Oranje Nassau I, zette zich voort rond de terreinen van de staatsmijn Emma om daarna af te buigen naar de staatsmijn Hendrik in Brunssum. Het tweede concentratiegebied was enger begrensd en lag rond de mijnterreinen van de Laura en Julia in Eijgelshoven. Een derde verdichting was gelegen in de gemeente Schaesberg rond de staatsmijn Wilhelmina en de mijn Oranje Nassau II.

Van dit loffelijk idee tot concentratie is helaas in de praktijk weinig terecht gekomen. Van een onderlinge vervlechting van de mijnmonumenten, die voor behoud in aanmerking zijn gekomen, is nauwelijks sprake. Ondanks de poging ze zo te situeren, dat ze elkaar in verbeeldingskracht zouden versterken, liggen ze feitelijk erg verstrooid in het landschap.

Bovendien ligt aan die opvatting het misverstand ten grondslag, alsof de ruimtelijke samenhang van bovengrondse gebouwen en installaties in de belevings sfeer een idee zou geven van wat de hele mijnbouw eigenlijk voor de bevolking heeft betekend. Want daarvoor zijn die relictten teveel secundaire symbolen, geen echte zinnebeelden van het echte mijnwerkersleven.

Wie zich tot taak wil stellen een idee van het vroegere mijngebied te geven, wordt direct geconfronteerd met de reële moeilijkheid, dat de mijnbouw als extractieve nijverheid zich nu eenmaal bezwaarlijk laat uitbeelden. Ook toen de mijnen nog volop in bedrijf waren, kon niemand, die er niet zelf bij betrokken was, zich een precies denkbeeld vormen, wat er ondergronds nu allemaal aan de hand was. Zou men daarvan een indruk willen geven, dan had men een ondergrondse kolenlaag voor bezichtiging open moeten stellen, wat practisch ondoenlijk is. Dit meest wezenlijke facet - de eigenlijke kolenwinning, zoals die in de pijlers en steengangen plaats had -, was steeds aan het oog onttrokken en blijft na het stilleggen van de mijnen voor altijd onzichtbaar.

Schachten en steenberg

Een andere betekenis moet daarom worden toegekend aan de bovengrondse mijninstallaties, die alleen in functie van de ondergrondse mijnbouw zijn te waarderen. In die relatie moet hun plaatsbepaling worden beschouwd. Het is vooral de schacht met de ophaalinstallatie, die de grootste symboolwaarde heeft, omdat die steeds is gezien als de hoofdverbindingader tussen het ondergrondse bedrijf en de bovengrond. Het is dan ook niet toevallig, dat de schachtbok in zijn verschillende variaties en constructies het karakteristieke embleem is, waarmee de mijnen worden afgebeeld. Even typerend waren de steenberg, hoewel in zich verfoeilijke puisten in het landschap, onvermijdelijke afvalhopen, producten van een jarenlange uitzeef- en opstapelarbeit. Zij waren de zichtbare bakens, die wezen in de richting, waar men de ondergrondse activiteit kon vermoeden. De herkenbaarheid van een mijngebied wordt in eerste instantie aan die twee elementen afgelezen.²

De conservering van deze meest sfeerbepalende elementen is in de Limburgse mijnstreek niet opzienbarend geweest. De aanpak was nochtans veelbelovend genoeg. Zo had men vooral zijn oog laten vallen op het behoud van de twee schachten van de Oranje Nassau I, die dateerden uit de jaren 1896 en 1898 - de oudste periode van de mijnontginning in Zuid-Limburg -, afgediept volgens de methode Honigmann. Zij behoorden tot het type van de open stalen schachtbokken.

Deze schachten hadden al lang vervangen moeten zijn. Een van de twee schachtbokken had men rond 1950 willen slopen, maar het was door persoonlijk toedoen van de Franse concernleiding De Wendel, dat beslist werd het oude beeld van de mijn te handhaven en die schacht te laten staan.³

Het was daarom een gelukkige omstandigheid, dat er rond 1970 stemmen opgingen om juist deze twee schachten als monument te bewaren. Het was vooral op initiatief van enige groepen geïnteresseerden, dat deze actie is geslaagd, hetgeen niet in het minst was te danken aan de vroegere directeur van de Oranje Nassau, Ir.

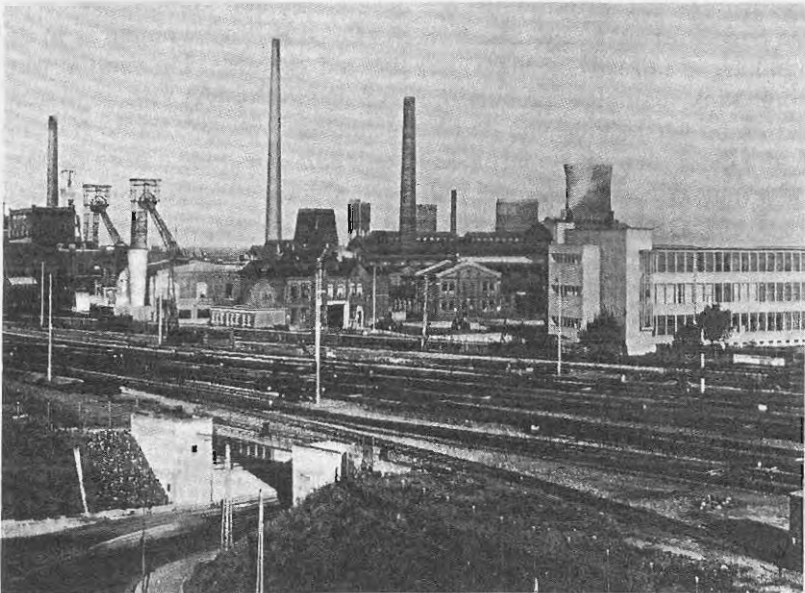
² C.E.P.M. Raedts, Overpeinzingen over industriële archeologie in het Zuid-Limburgse mijnbekken, in: *De Maasgouw*, 94(1975), pag. 82-90.

³ Raedts, a.w., pag. 87.

C.E.P.M. Raedts, bekend vanwege zijn grote verdiensten voor de bevordering van de economische geschiedenis van Limburg.

Bij de restauratie zijn de twee schachten tot één samengevoegd. Schachtbok 1 was al afgebroken. Daarom werd het schachtgebouw geplaatst rond schachtbok 2, waarvan de schacht en de ophaalmachinerie nog aanwezig waren. Door die samenvoeging, die onder leiding van het architectenbureau Peutz in de jaren 1975-1976 werd uitgevoerd, bleef één schachtbok met ophaalgebouw en machinerie intact.

Het schachtgebouw van de Oranje Nassau I is merkwaardig van architectuur. Het is opgetrokken in een stijl, die in het Akense kolenbekken en in het Ruhrgebied meer voorkwam, namelijk in de vorm van een gebastioneerde gevel met hoektorens. In Duitsland en ook hier stond zo'n gebouw als Malakofftoren bekend, zo genoemd naar de bekende verdedigingstoren van de vesting Sebastopol in de Krimoorlog.

Overzicht van de Oranje Nassau I met de schachten I en II (circa 1932). Wie vroeger met de trein Heerlen binnenreed, maakte direct kennis met deze enorme bedrijvigheid, die op menigeen een onuitwisbare indruk maakte (Rapport Inventarisatie Mijnonumenten, a.w.). De overige foto's zijn van de schrijver en werden genomen in 1988-1989.

Dit gelukkig behoud heeft echter geenszins het beoogde optische effect bereikt, dat de initiatiefnemers voor ogen stond. De schacht staat er niet als een fier oriëntatiepunt midden in een industrieterrein, maar is eerder wat zielig weggedrukt in de schaduw van het kantorencomplex van het C.B.S. De oude schacht mist zijn uitdrukingskracht niet in het minst, omdat hij er vervreemd staat van zijn vroegere omgeving met steenberg, spooreplacement, koeltorens, loodsen enzovoorts. Zo kan dit monument nu moeilijk worden gezien als een typisch profiel in het stadsbeeld.

Toch moet men er waardering voor hebben, dat deze Oranje Nassau-schacht bewaard is gebleven, want van dit type open schachten, zoals ook die van de mijnen Emma en Julia waren, is verder niets meer over. Als industrieel monument stonden de twee stalen schachtbokken van de mijn Julia minstens zo hoog genoteerd, maar in dit geval is deze prioriteitsstelling niet gehonoreerd.

Van het tweede type, dat van de gesloten betonnen schachtbokken, waarvan de driepootschachtbokken van de mijn Maurits het modernste voorbeeld waren, is evenmin iets bewaard, want de schachten van de Maurits, de Emma en de Hendrik zijn voor en na allemaal gesloopt. De afbraak van de betonnen schachtbok van de Hendrik vond pas vrij laat plaats, omdat die nog jaren heeft gediend als communicatietoren voor het AFCENT-hoofdkwartier in Brunssum. Vanwege grote mankementen in de betonconstructie viel ook deze oude reus de sloper ten offer.

Als type met de gesloten schacht enigszins in verband te brengen, is de opmerkelijke schacht Nulland in Kerkrade, die ofschoon van een afwijkend type toch voor behoud in aanmerking kwam. Dit merkwaardige gebouw, dat de herinnering bewaart aan het oudste Nederlandse mijnveld Nulland, werd door directeur H. Husmann in 1907 als luchtschacht gebouwd. Het is een speling van het lot, dat juist dit vreemde schachttype beeldbepalend is geworden voor de vroegere Nederlandse mijnstreek.

Door de aanbouw van een diagonale steunconstructie werd de schacht later ook geschikt gemaakt voor een bescheiden personen- en materiaalvervoer. De schacht heeft enigszins het aanzien van een verdedigingswerk en is waarschijnlijk geïnspireerd op de bouwwijze van de zogenaamde Malakofftoren. Met de schacht van de Oranje Nassau I zijn dit de twee enige schachten die nog resten.

Van de steenbergen is nog minder overgebleven. De meeste zijn afgegraven of op zijn minst afgeplat. Dankbaar heeft men destijds de kans benut de afgegraven grond te kunnen slijten om als vulling te dienen voor de Deltawerken of de grindgaten.

De steenbergen als zodanig te behouden, had men zich ook niet ten doel gesteld. De steenberg van de Oranje Nassau I had men willen handhaven als een noodzakelijk bestanddeel van een integraal bewaard stuk "mijnlandschap". Die visie was echter te hoog gegrepen.

Toch zijn niet alle steenbergen volledig uit Zuid-Limburg verdwenen; sommige - zoals die van de Oranje Nassau II en III, van de Wilhelmina en van de Hendrik - hebben een recreatieve bestemming gekregen. Maar door hun nieuwe vormgeving en modellering zijn ze moeilijk te herkennen.

Bedrijfsgebouwen en installaties

Door een gelukkig toeval zijn de hoofdgebouwen van de Emma en Hendrik in stand gebleven, omdat het hoofdkwartier van de AFCENT daarin een onderkomen heeft gevonden. Deze gebouwen, met in het midden een hoge hal met lichtkap en met daarnaast lagere zijvleugels, zijn representatief voor de hoofdgebouwen van de Nederlandse mijnen. Een soortgelijk uiterlijk had bijvoorbeeld ook het afgebroken gebouw van de Maurits te Geleen.

De toekomst van de nog bestaande hoofdgebouwen is onzeker, want het is zeer de vraag, of voor deze complexen nog nieuwe gegadigden zouden zijn te vinden, wanneer ooit de Atlantische verdedigingsorganisatie uit Limburg zou vertrekken.

Veel gemakkelijker kreeg het moderne kantoorgebouw (1931) van de Oranje Nassau-mijnen een nieuwe bestemming, omdat de moderne glasarchitectuur van dit gebouw nog altijd een eigentijdse indruk maakt. Minder gelukkig was het lot dat het hoofdbureau van de Staatsmijnen (1906) onderging, een bouwblok, dat vanwege zijn kleinschalige reminiscenties (niet zonder reden als de boerderij aangeduid!) enige jaren geleden voor nieuwbouw moest wijken. De meeste bedrijfsgebouwen leenden zich niet gemakkelijk voor een nieuwe bestemming. Het lag dan ook voor de hand, dat de grote complexen van wasserijen, zeverijen, briketfabrieken, ketel-

huizen en centrales tot verdwijnen gedoemd waren. Hierbij zijn in de afgelopen jaren ook waardevolle monumenten verloren gegaan, waarbij met name wordt gedacht aan de sloop in 1983 van de gascentrale, de liftschacht, de kolenbunker en de oudste koeltoren van de staatsmijn Emma.

Deze laatste was van het oorspronkelijk drietal nog ongeschonden overgebleven en terecht op de monumentenlijst geplaatst. Met de bouw in 1918 van deze koeltorens hadden de Staatsmijnen een opvallende primeur gehaald. Zij waren door Van Iterson en Kuiper ontworpen in een soort paraboolvorm, die een wapening met rechte staven mogelijk maakte. Deze vinding heeft later een wereldwijde verbreiding gekregen.

Door een "misverstand" werd op een kwade dag in 1985 de zogenaamde Van Iterson-koeltoren toch nog gesloopt.

Het voorval is bijna symptomatisch te noemen. Een afbraak op grote schaal bleek tijdens de grote opruimactie meestal niet te vermijden. Spectaculair was de sloop van de twee hoogste schoorstenen, in de volksmond de lange jan en de lange lies genoemd, waarvan de lange jan ook nog de verkeerde richting uitviel.

De "sanering" van de mijnterreinen en gebouwen was meestal ingegeven door de gedachte, dat nieuwe bedrijfsvestigingen daardoor mogelijk zouden worden. Soms speelde de ligging van de gebouwen mede een rol, omdat vaak de behoefte voorzat om na slooping en egalisering nieuwe industrieterreinen te kunnen opleveren. Een van de laatste operaties was de oplevering in 1987 van het bedrijfsterrein van de vroegere mijn Julia, waarvoor de electriciteitscentrale (op kolenbasis), de kolenwasserij en de laatste schachtbokken van het Laura-imperium moesten wijken. Tevergeefs had dit vroegere mijnbedrijf nog geprobeerd deze onderdelen ten dienste van andere bedrijven rendabel te maken, hetgeen uiteindelijk niet is gelukt.

De mijnwerkerskoloniën

Overall waar nieuwe mijnzetels verrezen, werden bijna gelijktijdig arbeiderswijken uit de grond gestampt, die in Limburg al gauw de naam van koloniën kregen. Er werden grote en voor die tijd redelijk goedkope woningen gebouwd met een flinke lap grond, om op

die manier de mijnwerkers zoveel mogelijk aan hun nieuw gekozen beroep te binden. De mijnondernemingen beseften wel degelijk, dat zij hierdoor de arbeiders meer dan door welke andere maatregel ook sociale zekerheid konden bieden.

Die huizen boden de mensen inderdaad de mogelijkheid om menswaardig te leven en om zich na het werk gezond te ontspannen. De tuin was groot genoeg om bloemen te kweken, om eigen groenten te verbouwen, en om kippen, konijnen of geiten te houden. Men identificeerde zich veel meer met de woning dan tegenwoordig. Bovendien was het saamhorigheidsgevoel erg groot, omdat veel sociale relaties binnen de buurt tot stand kwamen.

De bouw van deze woninggroepen was niet van bovenaf geregeld, want bebouwings- of uitbreidingsplannen, zo die er al waren, hadden nog geen rechtskracht. Architecten en bouwverenigingen bouwden bij voorkeur overal in de buurt van de mijnen, waar nog bouwgrond tegen een enigszins redelijke prijs te koop was.

Bewust heeft men niet gekozen voor de aanleg van geïsoleerde mijnicité's, zoals in Belgisch Limburg gebeurde. De woningbouw in Zuid-Limburg vond zoveel mogelijk plaats in aansluiting aan de bestaande nederzettingen, meestal langs bestaande wegen of in aansluiting aan wegkruisingen.

Deze woningbouw had een gevarieerd patroon, zowel door de grote mate van ruimtelijke spreiding als ook door de differentiatie naar ligging en grootte. Verschillen ontstonden niet alleen naargelang de bouwperiode en de opdrachtgevers (bijvoorbeeld de mijnondernemingen of de verschillende bouwverenigingen), maar ook door het groot aantal typen woningen, die varieerden naar inhoud, uiterlijk, comfort en prijs op grond van de functie, die de bewoner bij de mijnen had.

Zo was er een hiërarchisch sociaal patroon van woningtypen voorhanden. Voor ieder was het duidelijk, of het woningen waren voor mijnwerkers, beampten, opzichters, hoofdopzichters, ingenieurs of directeuren. Men koos in die jaren voor het gemengd door elkaar wonen en niet voor wijken, die naar sociaal niveau waren opgesplitst.

Dit gevarieerd patroon is nog steeds in grote trekken te herkennen, hoewel deze afbakening niet meer zo strikt is door te voeren. Het lag dan ook voor de hand, dat in het genoemde inventarisatierap-

De woninggroep Rennemig.

Beambtencasino Treebeek.

port voorstellen zijn geformuleerd om een aantal woninggroepen in de beschreven differentiatie zo goed mogelijk te handhaven. Er zijn woninggroepen, waarvan het behoud zo hoog werd aangeslagen, dat zij werden voorgedragen voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst. Deze voorstellen zijn voor het merendeel door het Rijk overgenomen, wat tot gevolg had dat deze koloniën als zodanig werden gerenoveerd.

Intussen zijn vijftien jaar verstreken en heeft een nieuwe inventarisatie plaats gehad van de eigentijdse woonbebouwing uit de periode 1850-1940.⁴ In het inmiddels voltooide rapport worden de mijnwerkerskoloniën nog altijd positief gewaardeerd. In tegenstelling tot andere mijnmonumenten zijn verreweg de meeste intact gebleven en behielden zij een grote waarde zowel voor de bewoners als voor de overheid en de woningcorporaties. Het is opvallend dat van deze wooncomplexen de typische trekken in eigen streek soms niet zo hoog worden aangeslagen dan door waarnemers, die vanuit afstand oordelen.

Nu de conclusies van dit M.I.P.-rapport voorliggen, kunnen wij er niet aan voorbij de conclusies alsnog in dit verhaal in te vlechten, omdat zij van onverdachte zijde het belang van dit mijnpatrimonium onderstrepen. In de eigen gemeente is men niet altijd genoeg van hun zeldzaamheid doordrongen, maar zoals gezegd vanuit een vergelijkend oogpunt neemt de appreciatie evenredig toe.

Tot welke classificatie komt dit M.I.P.-rapport?

Als resultaat van gedegen eigen onderzoek worden als de hoogst genoteerde woninggroepen beschouwd zowel enige kleinere wijken zoals De Hopel (Kerkrade), 't Eikske (Landgraaf) en Grasbroek (Heerlen) alsmede grotere koloniën als Schaesberg (Landgraaf), Leenhof (vier complexen in de gemeenten Heerlen en Landgraaf) en Terwinselen (gelegen in Heerlen en Kerkrade). Tot de zeldzame woninggroepen zijn in Heerlen verder te rekenen Musschemig, Beersdal en Rennemig.

Maar ook woninggroepen, die plaatselijk niet als uitzonderlijk worden beschouwd, worden in het M.I.P.-rapport vanuit provinciaal of nationaal oogpunt als waardevol aangemerkt. Hun waarde

⁴ Monumenten Inventarisatie Project Limburg (M.I.P.): een inventarisatie van bouwkundige structuren en relicten uit 1850-1940, onder redactie van J.C.J.M. Starmans e.a., Maastricht, Provincie Limburg, 1988-1994.

ontlenen zij soms aan hun architectuur zoals de Lotharingse woningen in de genoemde complexen, of de woningtypen in de Buttingsstraat in Hoensbroek of die in veel Brunssumse wijken. Ook wijken met een hoger sociaal aanzien zoals in Heerlen de Caumerbeeklaan e.o. en de buurt rond Templesplein en De Heselleplein vallen daaronder.

Hun waarde kunnen de koloniën verder ontlennen aan hun stedenbouwkundig concept, stoelend op de tuinstadgedachte. De complexen met een hoge prioriteit zijn praktisch allemaal daarop gebaseerd. Maar daarvan gaan ook andere koloniën uit zoals bijvoorbeeld Lauradorp (Landgraaf), Op de Bosschen (Eijgelshoven), Laurentiusplein e.o. (Voerendaal), Sanderbout en Overhoven (Sittard) en verschillende koloniën in Brunssum. Dit uitgangspunt alleen al geeft die wijken iets unieks.

Maar de zeldzaamheid van veel koloniën ligt vaak nog meer besloten in hun cultuurhistorische betekenis, die met name vanuit een landelijk of provinciaal gezichtspunt hoog wordt aangeslagen. Wij doelen op "gewone" koloniën zoals wij die terugvinden in de woonwijken rondom het oude dorpscentrum Brunssum, in twee complexen in Nuth, in de wijk Lindenheuvel te Geleen, in enkele Sittardse wijken, in Slakken-Horst-Metten in Hoensbroek en in de Heerlense koloniën Heksenberg, Maria Christina (de Herman Goering-kolonie) en Molenberg.

Zulke woongroepen zijn gelukkig nog steeds veelvuldig aanwezig. Zij geven een indruk, hoe de mijnwerkers geleefd hebben. Binnen deze mijnwerkerswoninggroepen zijn twee hoofdtypen te onderscheiden. Het eerste type zijn de zogenaamde gesloten koloniën, afgeschermd door muren en poortjes tussen de woningblokken, die nu grotendeels zijn afgebroken. Deze complexen hebben meestal gesloten pleinen en een vloeiend verloop van de straten. Een kenmerk zijn verder de gesloten gevelwanden en de accentuerende hoekblokken.

Het tweede type vertoont een veel opener structuur: deze koloniën van voornamelijk oudere woningen hebben bredere straten en open pleinen. De woningen zijn gebouwd als blokken van twee of vier onder één kap, en hebben doorgaans een grote tuin.

Er wordt beweerd, dat de mijnwerkerswoningen, die de Staatsmijnen voor 1918 bouwden, zijn opgetrokken naar het voorbeeld van de oudste Kruppkolonie, de Alfredshof te Essen. En de woningen,

die de Oranje Nassau bouwden, heten geïnspireerd te zijn door de arbeiderswoningbouw in Lotharingen, waar het Wendellconcern eveneens steenkolenmijnen bezat. Maar dan is het wel eigenaardig, dat deze naar Franse en Duitse voorbeelden gebouwde woninggroepen zoveel overeenkomsten vertonen.

Gelukkig is van het woningbestand, al of niet beschermd, weinig verloren gegaan. De woningen uit die tijd waren van een onvermoede kwaliteit, zodat zij de mijnsluitingen gemakkelijk konden overleven. De beschreven woningtypen zijn in het algemeen niet bedreigd, tenzij er verbouwingen plaats hebben, die de oorspronkelijke architecturale opzet verstoren.

De sociale infrastructuur

Tot de typisch sociale uitrusting van deze streek rekenen wij al die openbare gebouwen en instellingen, die hun opkomst voornamelijk aan de mijnindustrie te danken hebben. De opsomming is enigszins arbitrair, omdat niet steeds valt uit maken, wat wel en niet onder de invloed van de mijnen is ontstaan. Zo waren bijvoorbeeld de voorzieningen op het terrein van het onderwijs, de recreatie en de gezondheidszorg beslist van een grotere omvang als anders mogelijk was geweest.

Voor de mijnwerkersbevolking werden geen afzonderlijke voorzieningen geschapen. Bewust hebben de mijndirecties zich er van weerhouden om - in tegenstelling tot veel andere mijnbekkens - hier het hele sociaal-culturele leven zelf te organiseren. Maar soms werden ontspanningsvormen wel in gesloten verband georganiseerd, zoals dat in een volkshuis plaats had en voor de hogergeplaatsten in beambtencasino's. Daarvan is het voormalig beambtencasino in Treebeek nog steeds in functie.

Karakteristiek voor de mijnstreek waren vooral de gezellenhuizen, een vorm van huisvesting voor ongehuwde en buitenlandse arbeiders, die men elders niet aantreft. Hiervan bestond er een tiental, waarvan rond 1975 nog drie in gebruik waren, in Nuth, Brunssum en Hoensbroek. Het beste voorbeeld was het gezellenhuis Nuth, dat later door een projectontwikkelaar werd opgekocht en gesloopt. Aanwezig zijn nog de gezellenhuizen aan de Heijsterberg in Hoensbroek en in Rumpen-Brunssum.

Tot dit soort gebouwen behoort ook de ambachtsschool aan het De Heselplein, de mijnschool (thans H.T.S.) aan het Bekkerveld en de Vroedvrouwschool te Heerlen. Deze gebouwen hebben niet zo'n specifieke architectuur, dat daaruit de relatie met de mijnen is af te lezen, maar zij maakten wel deel uit van het sociale leven van de streek. Hoewel er geen directe grond is ze op een monumentenlijst te plaatsen, lijkt toch op grond van hun functie en bestemming hun voortbestaan verzekerd.

Min of meer hetzelfde geldt voor de katholieke en protestantse kerkgebouwen, waarvan sommige vrij direct met de woonwijken van de mijnwerkers waren verweven. Voor het voortbestaan zal eerder beslissend zijn, of zij voor de eredienst in gebruik blijven. In het Inventarisatierapport Mijmonumenten worden vanwege hun ontstaansgebonden vormgeving zes kerken als de meest typische aangemerkt: te Heerlen die aan de Laanderstraat, die van Beersdal, Heerlerheide en de Molenberg, en verder de kerken van Rumpen en Eijgelshoven.

De lokalisering van een aantal belangrijke mijnobjecten

Laten wij de zoeker eens wat scherper stellen en op zoek gaan naar de situering en huidige vormgeving van de voornaamste overblijfselen uit de tijd van de mijnindustrie. Wij zullen er dan niet aan ontkomen om zo nu en dan een vergelijking te maken tussen de vaak nog ongerepte toestand van ongeveer tien jaar geleden en de situatie op de dag van vandaag. In het laatste decennium is namelijk veel gesloopt en verloren gegaan van de sporen, die eens zo onuitwisbaar leken.

Nemen wij eerst in ogenschouw wat op het grondgebied van de gemeente HEERLEN is gelegen. Wij beginnen dan in de directe omgeving van het vroegere mijnterrein van de Oranje Nassau I. Er is daar nu een heel andere constellatie ontstaan met als nieuwe markeringspunten de gebouwen van het C.B.S. en het nieuwe hoofdkantoor van D.S.M. Het vroegere hoofdkantoor van de Oranje Nassau uit 1931 naar ontwerp van Ir. D. Roosenburg valt hier met zijn staalskeletbouw geenszins uit de toon.

Het schachtmonument echter gaat in deze omgeving volledig verloren, vooral nu alle andere gebouwen en mijninstallaties en de

imponerende steenberg spoorloos verdwenen zijn. Op de plaats, waar vroeger de steenberg van de Oranje Nassau I lag, strekt zich nu de wijk Zeswegen en het sportterrein In de Cramer uit.

Iets van de oorspronkelijke sfeer herkent men nog in enige verderop gelegen mijnwerkerskoloniën. Sommige van deze woninggroepen zijn niet opvallend van architectuur zoals de gerenoveerde woningen in het Eikenderveld, aan de Laanderstraat en aan de Sittarderweg.

De woningen van het Lotharingse type, zoals de langgevelhuizen in Grasbroek en de vier rug-aan-rug woningen onder één dak, in 1909 gebouwd door de Oranje Nassau-mijnen, zijn in Nederland zeldzaam. Dit complex is een typisch voorbeeld van wat in de negentiende eeuw internationaal gangbaar was. Terecht staan zij dan ook op de rijksmonumentenlijst. Hierbij sluiten aan de opzichterswoningen aan de Sittarderweg en de beambtenwoningen in de Ganzeweide, een geheel van grote waarde.

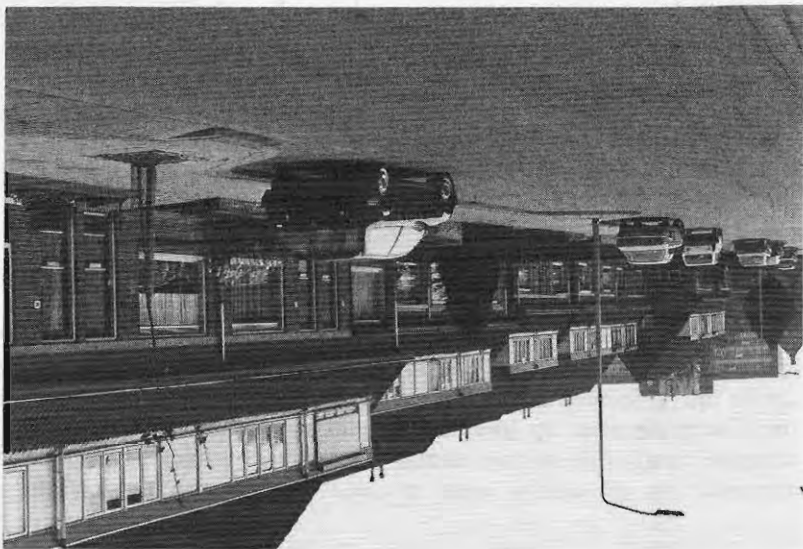
De woningen in het Eikenderveld en aan de Laanderstraat zijn van een grote verscheidenheid, maar niet opvallend. Zij werden gebouwd voor en na de eerste wereldoorlog naar ontwerp van architect J. Wijsbek in traditionele stijl. Ondanks veel latere nieuwbouw geven zij een indruk, hoe de mijnwerkers doorgaans waren gehuisvest.

Karakteristieker zijn de wijken Beersdal en Rennemig. De woninggroep Beersdal (Schelsberg) bestond uit 272 woningen van het zogenaamde Lotharingse type, waarvan een aantal als twee onder één kap, en de andere als vier rug-aan-rug woningen zijn uitgevoerd. De woningen werden gebouwd tussen 1910 en 1918 voor de arbeiders van de Oranje Nassau I. De wijk is ruim gesitueerd en komt enigszins overeen met de modelkolonie Alfredshof in Essen. Met name hun gecementeerde vlakindeling is opvallend.

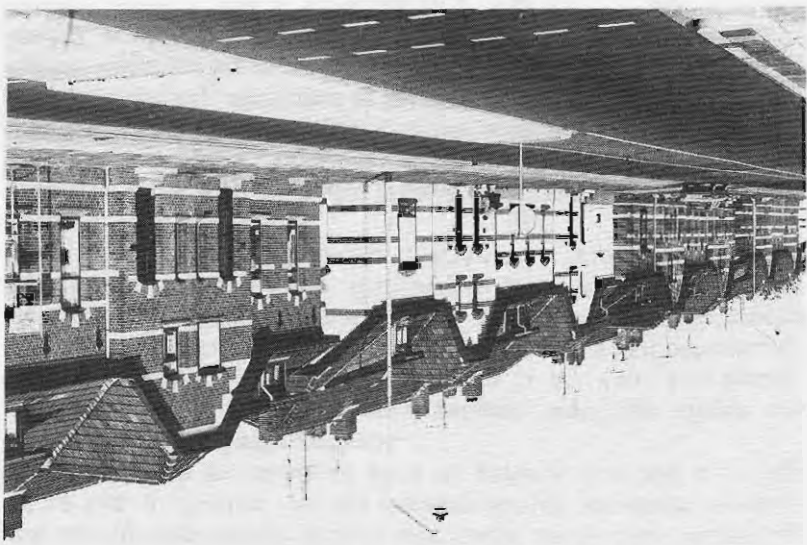
De woninggroep Rennemig (in de buurtschap Heerlerheide), gebouwd tijdens de eerste wereldoorlog, is hiermee enigszins vergelijkbaar, maar vertoont als streng hiërarchisch geordend woongebied meer beslotenheid. Van de oorspronkelijke 74 Lotharingse woningen, in vijf typen uitgevoerd, is het karakter door latere verbouwingen soms verloren gegaan.

In deze buurt lag de zetel van de Oranje Nassau III, waarvan niets meer is overgebleven. De steenberg van deze mijn, die lag op de grens van Hoensbroek, is in een glooiend wandelgebied herscha-

Meezenbroek.

Woningen Schelsberg.

pen, een groene bultige massa, met paden doorsneden, maar nog net zo kaal en "clean" als het ontwerp van de tekentafel is gekomen. Had men er caluna of erica op geplant, dan had men zich echt in de Heerlerheide gewaand.

Deze parkachtige oase is centraal gelegen, want van hieruit kan men verschillende kanten uit. Overigens is het voor een buitenstaander moeilijk een weg te vinden in de eilanden van bebouwing, die zich naar alle kanten uitstrekken. Een dwars-as in de urbane zone strekt zich uit vanaf Ganzeweide over Meezenbroek naar Palemig en Heksenberg, totdat in Kakert het aanzien landelijker wordt.

Tussendoor kan men eventueel afslaan in de richting van Brunssum naar Versiliënbosch, Vrieheide en Nieuw Einde. Telkens andere complexen arbeiderswoningen wisselen elkaar hier af, maar er zijn geen koloniën bij, die direct in het oog vallen. Ook over de meeste andere woninggroepen van Heerlen behoeven wij hier niet uit te weiden, zoals bijvoorbeeld Passart, Schandelen en Benzenrade.

Een vriendelijke wijk is Versiliënbosch, waarvan het merendeel der woningen, ontworpen door J. Cuijpers, werd gebouwd in 1920 door de woningvereniging De Volkswoning (zie de plaquette in de Eksterstraat 5 en 7).

Deze wijken hebben ook voor de fusie steeds tot de gemeente Heerlen behoord. De meeste vertonen niet de specifieke kenmerken, die hun bouw direct met de tijd van de mijnindustrie associeert. Wel moeten hier enige wijken worden genoemd, die vanuit industrieel-archeologisch gezichtspunt interessant zijn, bijvoorbeeld de woninggroep Musschemig, waartoe onder meer behoren de zogenaamde Lotharingse woningen uit de jaren 1900-1918, gebouwd in een sterk decoratieve architectuur. Verder de woninggroepen Leenhof I en II, die gelegen zijn op Heerlens grondgebied. Uit de eerste groep komen zes blokken van 24 woningen, gebouwd in de jaren 1905-1907, thans voor op de rijkslijst van beschermde monumenten. Tot de tweede groep behoren twaalf blokken rug-aan-rug woningen in Lotharingse stijl uit de vroegste fase van dit woningtype, de tijd dat de familie De Wendel deze bouwstijl hier introduceerde. Deze zeldzaam gave woninggroep geniet eveneens rijksbescherming.

Deze wijk zet zich in Schaesberg voort (zie onder Landgraaf).

Aandacht verdient ook het oudste gedeelte van Meezenbroek, waar de socialistische woningbouwvereniging Glück Auf haar woningen liet ontwerpen door twee architecten van de Amsterdamse school. Interessant is het ontstaan van Molenberg, een groot complex dat in drie stadia werd uitgevoerd. De oudste bebouwing was uit 1915, maar is intussen afgebroken. De tweede fase is uit 1919/1920 en de derde uit 1926/1930. Het ontwerp van Molenberg is van Jan Stuyt, die het plan oorspronkelijk had bedoeld voor een aan te leggen tuinstad Sint Jans-Geleen.

Uit de oorlogsjaren dateert de bouw van een drietal hofjes en acht woonblokken, die nu de naam Maria Christina dragen, maar destijds naar Herman Goering waren genoemd. Deze wijk uit 1942, gebouwd in de stijl van de Duitse Hanzesteden, is een zeldzaam voorbeeld van een wooncomplex, dat door de Duitse bezetter is gerealiseerd.

Een jongere kolonie met een moderner aanzien is de Heksenberg, waar op het eind van de jaren twintig door Ons Limburg 198 woningen werden gebouwd. De plannen waren van architect F.W. de Rooy. Deze woningen waren voornamelijk bestemd voor de mensen, die werkten op de nabijgelegen Oranje Nassau IV, die nu volledig van de aardbodem is verdwenen. Dit gebied is aan de verwildering prijs gegeven, zodat de natuur zijn rechten kon hernemen. Straks kan dit gebied rondom de boerenhoeve Heidehof misschien worden geïntegreerd met het concessiegebied van de tegenwoordige zandwinning. Wat wij in de Heksenberg vooral kunnen bewonderen, is de fraaie kerk, die in 1936 werd ingewijd. Verschillende Limburgse kunstenaars hebben aan de versiering van dit fraaie gebouw bijgedragen. In het voorbijgaan is het goed te wijzen op een aantal villa's van mijndirecteuren, die de machtige positie uitstralen, die zij bekleedden. In Heerlen zijn met name te noemen de villa Beukenhorst aan de Coriovallumstraat, de villa Haex (1912) aan de Akerstraat, de villa Zomerweelde (ontwerp J. Hanrath) aan de Valkenburgerweg en de villa Caumerbeeklaan 80. Deze statussymbolen mogen in dit overzicht niet worden gemist. Wij komen thans tot de mijnmonumenten in de voormalige gemeente HOENSBROEK, die wij apart groeperen, omdat zij zijn verbonden met de zetel van de hier gelegen staatsmijn Emma. Jarenlang is het gezicht vanaf de drukke Akerstraat op de hoofdgebouwen en de terreinen van de Emma een karakteristiek oriëntatiepunt ge-

weest, omdat daar allerlei mijnactiviteiten samenkwamen. Het gebouwencomplex uit de jaren 1911-1912 is nog steeds intact, omdat de AFCENT er zich heeft gevestigd en haar zetel zelfs nog uitbreidde. Maar verderop, voorbij het viaduct, is nu alles volkomen onherkenbaar geworden.

Waar het uitgestrekte bedrijfsterrein van de Emma begon en zich langs de mijnspoorlijn tot Brunssum uitstreckte, stonden eerst de stalen en betonnen schachtbokken, de koeltorens, de gascentrale, de machinehal, de kolenbunker en diverse loodsen passief te wachten, wat met al deze gebouwen zou moeten gebeuren. Maar er kwam geen nieuwe bestemming.

Alles is voor en na gesloopt: eerst verdwenen de schachten; het laatst de Emmaschacht III, een betonnen liftschaft van 63 meter hoog. Daarna volgde de 27 meter hoge kolenbunker, het compressorgebouw, dat in de centrale was ondergebracht, de machinehal en de loodsen en tenslotte koeltoren III, die al op de rijksmonumentenlijst stond.

De zetel van Staatsmijn Emma is het vertrekpunt voor onze rondwandeling. Komende bij de oude ingenieurswoning en de twee opzichterswoningen aan de Akerstraat (zie de foto's) was de doorkijk op het verwaarloosde mijnterrein allengs triester en triester geworden, totdat men op die plaats een mooie verbindingsweg naar Brunssum heeft aangelegd en dit terrein in een vriendelijk groen talud heeft herschapen.

In Hoensbroek zijn twee objecten overgebleven, die een beeld oproepen van de vroegere leefwereld: de mooie woningen aan de Buttinglaan en het gezellenhuis aan de Heisterberg. Aan de Buttiglaan ligt een gave woninggroep van vijf blokken witte mijnwerkerswoningen uit de jaren 1908-1910, een van de eerste, die in opdracht van de Staatsmijnen werden gebouwd.

Het behoud van het gezellenhuis is van belang, omdat de meeste inmiddels zijn verdwenen of onherkenbaar veranderd.

Wij wijzen tenslotte op de woninggroep Slakken-Horst-De Metten, een mijnwerkerskolonie uit de jaren 1913-1922 naar ontwerp van J. Stuyt. Het was de eerste woninggroep van Ons Limburg met een gevarieerde architectuur, waar werd geprobeerd iets van een tuinstad te verwerkelijken. Van deze kolonie resteren thans nog 190 woningen.

De vroegere steenberg Oranje Nassau III, die thans tot recreatiegebied is herschapen.

Het schachtgebouw van de Emma wordt neergehaald.

De sfeer van de Slakstraat geeft iets van de beslotenheid van deze buurten weer. Opmerkelijk is ook een tweeblok met een torentje aan de Paludastraat, rond de eerste wereldoorlog gebouwd.

In het overgangsbied tussen Hoensbroek en Brunssum liggen de woninggroepen Treebeek/Haansberg, die nog veel van de vroegere sfeer bewaren. De langgerekte kolonie Treebeek, die parallel liep aan de mijnspoorlijn, werd in de jaren 1912-1921 in een soort niemandsland gesticht. Oorspronkelijk bestond deze tuinwijk uit 680 woningen, die door een groenwand van het mijnterrein waren gescheiden.

Door de afbraak rond het Treebeekplein is het karakter van deze kolonie sterk aangetast, maar de uiteinden zijn beter bewaard gebleven. Hier liggen ook de woningen van de "Fahrstieger", de opzichters en hoofdopzichters (zie de foto's). Het beambtencasino (1920) aan het Treebeekplein is er nog steeds in functie.

Een typische mijngemeente, die daarvan sterk het stempel draagt, is zeker BRUNSSUM, waar nog genoeg herinneringen aan die tijd voorhanden zijn. Aansluitend aan Treebeek ligt de kolonie Haansberg met 325 woningen, die tijdens de eerste wereldoorlog werden opgeleverd. Het is een vrij eentonige wijk, die thans door de nieuwe provinciale weg doormidden wordt gedeeld.

De woninggroepen Leeuwstuk en Heufke, die uit de jaren twintig dateren en inmiddels gerenoveerd of voor een groot deel gesloopt zijn, zijn minder uitgesproken van karakter.

Interessanter als representanten van de mijnwerkershuisvesting zijn de koloniën Rozengaard en Egge. De woninggroep Huizerveld-Rozengaard is uit de jaren 1917-1920. Het was een gemengde wijk, waar ook mensen woonden uit de hogere inkomensgroepen. Deze woninggroep (thans 228 woningen) is gerenoveerd en geeft nog altijd een goed beeld van het tuindorpidée, dat rond 1920 zo populair was.

De woninggroep Egge stamt uit dezelfde tijd en is eveneens als tuindorp ontworpen. Niet zonder grond hebben deze woningen een opknappbeurt ondergaan. Beide koloniën werden ontworpen door Jan Stuyt, die er een goede stedenbouwkundige structuur aan wist te geven. Zijn werkwijze is voor Nederland heel vertrouwd en toch bijzonder. Hij paste een rijke variatie aan woningtypen toe met gebruik van gepleisterde geveltopen met banden van baksteen, en met een afwisselende toepassing van zadel-, mansarde- en schildda-

ken. Kenmerkend is verder zijn overhoeks plaatsen van hoekpanden op een zeshoekige plattegrond. Deze karakteristieken van Stuyt zijn in deze wijken redelijk goed bewaard.

Een echte mijnwerkerskolonie is ook nog steeds Schuttersveld, ondanks dat het typische profiel van de steenberg na de afgraving daaruit is weggefallen. De wijk is uitgevoerd in laagbouw in diverse varianten. Dat maakt deze kolonie wat intiemer dan de Langenberg, die van jongere datum is en minder variatie vertoont behalve dan door zijn afwijkende dakvormen. Langeberg werd gesitueerd ten zuiden van het bedrijfsterrein van de Emma naar een ontwerp van Alphons Boosten.

In aanleg en type woningen zijn dit vriendelijke wijken, omgeven door groen. Het valt te wensen dat deze complexen uit het steenkoolentijdperk hun oorspronkelijke eigenheid nog lang zullen bewaren, hoewel de gemeente niet bereid is die doelstelling uitdrukkelijk na te streven.

Een goed oriënteringspunt bij een bezichtiging van de mijnmonumenten in Brunssum, is het gezicht vanaf het begin van de Akerstraat, waar men als het ware de echo van de vroegere mijnactiviteit nog hoort naklinken. Daar komen de roodgedekte arbeiderswoningen van de kolonie Langenberg op uit. Daar liggen enige opzichters- en hoofdopzichterswoningen en bovendien de bekende villa van hoofdingenieur Op de Kamp. Juist vanuit deze plek heeft men een goed zicht op de ingangspartij van de staatsmijn Hendrik, waarvan verschillende onderdelen nog bewaard zijn zoals de grote compressorhal en de locomotievenloods.

Het hoofdgebouw van de Hendrik dient thans als hoofdkwartier van de AFCENT, maar hoe lang nog? Het schachtwiel, dat op het voorterrein staat opgesteld, herinnert aan de vroegere bestemming, evenals de nog in gebruik zijnde watertoren. Het is jammer, dat de betonnen schacht vanwege de opgelopen schade moest sneuvelen. Hier wreekt zich het feit, dat deze mijnrelicten niet op de lijst van gemeentelijke monumenten staan. Dat zou onnodige complicaties geven, zeggen Burgemeester en Wethouders, die huiverig zijn, dat een bescherming straks de noodzakelijke uitbreidingen in de weg staan.

De steenberg van de Hendrik is niet helemaal verdwenen, maar wel sterk afgeplat. Weinigen zullen in de langgerekte heuvel, die in de richting loopt van de Duitse grens, een overblijfsel van de steen-

berg herkennen. De groene metamorfose is heel geslaagd te noemen. De helling wordt voor een deel benut als golfterrein en voor een deel als skipiste. Gezien vanuit de zandwinning ten zuiden van het vroegere mijnterrein ligt deze heuvel als een bebost decor aan de einder.

Wat de openbare gebouwen van Brunssum betreft, moet nog worden gewezen op het ondergewaardeerde karakter van Rumpen, dat nog volledig de oude sfeer ademt, omdat hier op een overzichtelijke manier het gezellenhuis, de kerk, de school, de woningen en enige mijnvilla's bij elkaar gegroepeerd staan.

Verder lijkt het goed er aan te herinneren, dat het fraaie wandelpark in het centrum van Brunssum met zijn grote vijver zijn ontstaan dankt aan de bruinkoolwinning. Tot 1930 bezat hier de bruinkoolgroeve Brunahilde II een concessie, die zoveel sporen naliet, dat er weinig anders overbleef dan het terrein tot natuurgebied om te vormen.

De oudste mijn gemeente is zonder twijfel KERKRADE, hoewel het op het moment moeite kost zich een beeld te vormen, hoe sterk ooit de steenkoolwinning met deze plaats was verweven. De steenbergen zijn tot groenvoorziening omgebouwd, zo zegt het gemeentelijk klankbeeld, maar in feite zijn ze gewoon genivelleerd. De Domaniale mijn is helemaal onzichtbaar geworden. Op de plaats van het mijnterrein en de steenberg ligt nu een moderne woonbuurt, alsof er nooit iets anders is geweest. Alleen de hoofdweg, die er doorheen loopt, de Domaniale weg, roept met zijn naam de herinnering aan de tijd van de mijnen wakker.

Het enige baken is de Nulland-schacht, wel niet zo blinkend en groot als de foto's suggereren, maar niettemin een opmerkelijk monument. Maar hier geldt ongeveer hetzelfde bezwaar als bij de gerestaureerde mijnschacht in Heerlen: de schacht staat er wat verloren bij, langs een gloednieuwe weg en tegen een vervallen woonbuurt aangedrukt. Dit bezwaar spreekt hier iets minder, omdat deze schacht altijd al wat afzijdig lag van het eigenlijke bedrijfsterrein. Als reminiscentie aan de vroegere steenkoolexploitatie is ons het beeld van de mijnwerker op de Kerkraadse Markt, "D'r Joep" als symbool eigenlijk veel sympathieker.

Een ander nu verdwenen mijnterrein van de Domaniale was Beerenbosch, waar een luchtschacht stond en een oudere steenberg lag, die al vroeg was begroeid. Het Beerenbosch-terrein is nu nog

alleen als groengordel overgebleven, die Haanrade scheidt van Rolduc. Zelfs de ingangspoort, die een zekere symboolwaarde had, mocht niet blijven staan. "De steenberg is geplaneerd", zei me een voorbijganger, "maar de Duitsers pompen nog het water weg voor hun eigen mijnen". Inderdaad staat over de grens verderop een pompinstallatie verlaten in het veld.

De gebouwen van de Willem Sophie zijn praktisch allemaal opgeruimd. Ook de steenberg is volledig geëgaliseerd. Het eerste groen begint hier het verleden al te overwoekeren. Bij deze mijn is de sloper wel erg resoluut tewerk gegaan. Er ligt een groot oneffen terrein langs wat nu de "steenbergweg" heet, maar behalve deze naam duidt niets meer op de vroegere kolenmijn. Dit doet ons denken aan de functie, die vroeger het braakjaar had voor de landbouwgronden: terreinen aan de natuur prijs gegeven, wachtend op nieuwe vruchtbaarheid.

Het woongebied van Kerkrade is sterk verspreid, wat samenhangt met de snelle ontwikkeling van de mijnindustrie. Om de spectaculaire groei van de bevolking op te vangen, moesten grote complexen worden gebouwd en werden verschillende woonkernen enorm uitgebreid. Hierdoor ontstonden grote arbeiderswijken zoals bijvoorbeeld Bleijerheide, Chèvremont, Heilust, Spekholzerheide en Kaalheide, waarop wij niet nader kunnen ingaan.

Het gemeentebestuur had meer dan elders oog voor de eigenheid van de mijnwerkerskoloniën. Er werden dan ook plannen ontwikkeld om twee koloniën in hun oorspronkelijk karakter te handhaven: de Vink en de Hopel. Een van deze plannen is met succes tot uitvoering gebracht en heeft landelijk de aandacht getrokken, namelijk de restauratie van de woninggroep de Hopel, die wij nog zullen bespreken.

Tegenover dit klaarblijkelijk succes staat echter de teleurstelling, dat de plannen om de kolonie Vink - noordelijk van Chèvremont gelegen - te behouden, op een mislukking zijn uitgelopen. Niet zonder reden had men deze betrekkelijk kleine woongroep van veertig woningen, in 1920 gebouwd naar ontwerp van Jan Stuyt, uitgekozen als voorbeeld van een gesloten, echt Limburgse mijnwerkerskolonie. De huizen vertoonden enige opmerkelijke elementen en waren rond een driehoek gebouwd.

Maar van deze behoudsplannen is niet veel terecht gekomen, omdat veel van de bestaande huizen zijn afgebroken of gerenoveerd. Het

typisch eigene is in de woningen, die de renovatie hebben overleefd, hier en daar terug te kennen in sommige zijgevels, de kegels op de daken en in de bakstenen dampatronen. Maar de meeste woningen zijn door nieuwbouw vervangen.

De kolonie de Hopel heeft steeds tot de gemeente Kerkrade behoord, ofschoon zij is gelegen in de onmiddellijke omgeving van Eijgelshoven. Het is een betrekkelijk kleine groep van 46 woningen, die tussen 1907 en 1910 werd gebouwd door Laura & Vereniging voor het huisvesten van zijn werknemers. De eerste 27 woningen zijn van architect A. Reichpietsch, die beïnvloed was door de Jugendstil. De huizen zijn uitgevoerd in veldbrandsteen, schakelachtig opgebouwd en gedekt met rode vlakke mulder pannen. Aan de buitenkant zijn de huizen gewit en langs de plinten met teer bestreken.

De architectuur van deze wijk, ook van de latere woningen, is gaaf en gevarieerd, waartoe vooral hun vakwerkachtige siergevel bijdraagt. Interessant is de stedenbouwkundige structuur. Het eerste werden de woningen aan de buitenkant gebouwd en later de woningen midden in de wijk. Naar buiten maakt de kolonie met zijn carré van straten een gesloten indruk, maar de binnenzijde vertoont een open structuur als van een soort hofje.

Ondanks de hoge mobiliteit in deze en andere mijnwerkerskoloniën heerste er een grote solidariteit. Tijdens de eerste wereldoorlog waren hier veel Belgische deserteurs ondergebracht. Ook in latere jaren woonden er veel buitenlanders, waarvan verschillende families voorgoed in de Hopel zijn blijven wonen.

Het is mede dank zij acties van de bewoners, dat de wijk niet is afgebroken, maar door Monumentenzorg in zijn oude glorie is hersteld als een mooi specimen van een van de oudste mijnwerkerskoloniën. De twee miljoen aan overheidsgeld, die in de renovatie werd gestoken, heeft een mooi resultaat opgeleverd, waarover iedereen opgetogen is.

In 1958 was de wijk uitgebreid met ruim honderd woningen in het nabijgelegen Strijthagerveld, waarmee de Hopel is samengegroeid. Die uitbreiding heeft voorkomen, dat de Hopel geïsoleerd raakte en na de restauratie in gevaar kwam in een zekere steriliteit te gaan verkeren, als een hoekje in een openluchtmuseum. Dan zou het behoud ten koste zijn gegaan van de leefbaarheid. Maar dit be-

zwaar lijkt ons thans niet actueel, zolang de bewoners sociaal zijn geïntegreerd in een groter geheel.⁵

Vanuit De Hopel komen wij in EIJGELSHOVEN, dat thans tot de gemeente Kerkrade behoort, maar vroeger een zelfstandige gemeente was met twee mijnzetels, de Laura en de Julia, die behoorden tot de Societé Anonyme des Charbonnages Réunis Laura & Vereeniging. De meeste mijnrelicten in dit gebied zijn uiteraard met deze mijnbouwmaatschappij verbonden.

Maar eerst willen wij in het voorbijgaan nog wijzen op een verlaten gebied links langs de weg, die van Haanrade naar Eijgelshoven loopt. In het dal van de Sinselerbeek lag hier vroeger de bruinkool-groeve en het tuindorp Carisborg, die nu zo zijn overwoekerd, dat men de sporen hiervan archeologisch zou moeten ontgraven. De herinnering aan deze episode is bijna helemaal vervaagd. Gelukkig dat enige ouderen ons tijdens onze rondwandeling op deze plek opmerkzaam maakten.

Aan de overkant worden wij iets van het bedrijfsterrein van de Julia gewaar, waarvan grote delen nu een sterk verwaarloosde indruk maken. Het dal aan de overzijde van de beek doet door zijn zwarte, ongeëgaliseerde ondergrond vermoeden, dat hier vroegere slikvijvers lagen. Maar er loopt ook een spoorlijn doorheen, die aansluiting geeft op de gebouwen van W.P.M.

In deze omgeving ligt de steenfabriek Nievelstein, die door de Laura was gesticht als alternatieve werkgelegenheid. Wij vangen een glimp op van het uitgebreide industrieterrein Laura, dat tot de einder reikt en nu zo vervuild blijkt te zijn, dat alle instanties terugschrikken van de kosten om die gronden af te graven. Maar de mensen in de onmiddellijke omgeving schijnen zich van geen gevaar bewust te zijn. Tenminste toen wij er in de zomer van 1990 rondkeken, waren zij rustig in hun volkstuintjes aan het werk.

Verderop liggen verschillende sportterreinen, die wijzen op een nieuwe bestemming, die de gronden hier kregen, toen het Molenveld werd opgehoogd met de teelaarde, die vrijkwam bij de aanleg van de steenstort.

Van het imposante Laura-imperium is niet veel meer over. Eind 1970 werd de mijn Laura praktisch ontmanteld en werd het mijnterrein opgeruimd. Aan deze mijnzetel herinnert niet meer dan een

⁵ De Hopel ... een plekje apart. Verzameld en samengesteld door Wim Noten.

Tuindorp Treebeek.

Kolonie De Hopel.

straatnaam: Laurastraat. Er liggen op het hellend terrein nu mooie nieuwe woningen, maar verder wandelend vinden wij een onbebouwde plek met brokstukken steen, die misschien nog van de afbraak dateren. In de woonwijk Laethof is een schachtwiel van de mijn Laura op een sokkel geplaatst.

Aan de Laurastraat was gevestigd de fabriek van Laura Motoren, een van de opvolgende bedrijven, die door de mijnonderneming werden gesticht. Aan de Laurastraat 52 t/m 74 is verder gelegen een aantal karakteristieke beambtenwoningen voor het toezichthoudend personeel, die in 1903 werden gebouwd naar Belgisch model en elders niet voorkomen. In deze straat stond ook een gezellenhuis. In de Sint Jansstraat staan zeven rijk geornamenteerde opzichterswoningen uit 1922.

Gewezen moet hier verder worden op de woninggroep Op de Bosschen, gelegen op een hellend perceel tussen de mijnen Laura en Julia. Het is een zeldzaam complex uit het begin van de jaren dertig, ook weer geïnspireerd door de tuinstadgedachte.

Het hoofdgebouw van de Laura is sinds 1929 ondergebracht in een villa, die in 1901 werd gebouwd voor de eerste mijndirecteur, Raymond Pierre. Deze villa is opgetrokken in Jugendstil en is vrij hoog gelegen aan de Torenstraat 28. Gelukkig is dit gebouw ongegrept bewaard.

De mijn Julia is tot 1974 in exploitatie gebleven; het was een van de laatste die werd gesloten. Daarom had men graag enige relictten van deze mijn willen bewaren, waarbij de gedachten uitgingen naar het behoud van het hoofdgebouw, dat toen al niet in te beste staat was, en naar het behoud van enige koeltorens, schoorstenen en schachtbokken, die boven het dorp uittorenden. Maar die inspanningen mochten niet baten.

De steenberggen kregen al direct een productieve bestemming. Er waren er op dat moment zelfs twee aanwezig, omdat men in 1958 nog met de aanleg van een nieuwe steenstort was begonnen aan de overzijde van de spoorlijn. De opruiming van deze twee depots, die evenwijdig aan het miljoenenlijntje waren gelegen, werd nu dienstbaar gemaakt aan een nieuwe bedrijfsactiviteit.

De mijnonderneming Laura & Vereeniging heeft zich meer dan andere ingespannen om wegen te vinden om haar werkzaamheden nog te kunnen voortzetten. Na de sluiting van de mijn Julia werd de kolenwasserij voor een ander doel in stand gehouden. Met

behulp hiervan werd uit de mijnafval van de steenberg nog bruikbare steenkool teruggewonnen. Deze steenkool werd verstoekt in de eigen centrale. Deze electriciteitscentrale wekte stroom op, die werd doorverkocht aan Duitse afnemers. Het afval, dat daarvan overbleef, ging naar de eigen steenfabriek, waar jaarlijks meer dan 35 miljoen stenen werden geproduceerd.

Maar al deze dochterondernemingen zijn voor en na afgestoten of beëindigd. De Duitsers namen geen energie meer af, zodat de centrale moest worden gesloten. Het ketelhuis, de centrale en de schoorsteen werden in 1987 opgeblazen. Tengevolge van de daling van de olieprijs konden de kolen, die in de kolenwasserij werden gewonnen, niet meer concurrerend worden verkocht. De waterij moest worden gesloten, mede omdat de voorraad mijnafval van de steenberg was uitgeput. Zo kwam er een einde aan de activiteiten, die de Laura in aansluiting aan haar mijnverleden had ontlooid. Het silhouet van de totaal vervallen kolenwasserij en een loze muur met kapotte ramen is het enige, wat aan deze episode nog herinnert.

Achteraf wordt eerst begrijpelijk, dat het belang van die nieuw te stichten dochterondernemingen voorrang had en dat daaraan de wenselijkheid iets van de moderne monumenten van bedrijf en techniek te kunnen redden, uiteindelijk moest worden opgeofferd. Dit heeft tot consequentie gehad, dat de hele mijnbouwonderneming Laura en zijn acht dochterbedrijven thans weinig sporen meer heeft achtergelaten. Daarnaast waren nog zes met de Laura gelieerde bedrijven opgericht, waarvan een aantal inmiddels ook uit Eijgelshoven is verdwenen.

Van de bedrijven uit de "tweede generatie" zijn nog over de handel in kolen en olieproducten, het drinkwaterbedrijf en het metaalverwerkingsbedrijf Laura Metaal. Deze laatste onderneming is nog steeds gevestigd op het vroegere bedrijfsterrein, waar de mijnzetel stond en nadien de ondernemingen, die poogden op een andere basis aan de maatschappij continuïteit te verschaffen. Nu ligt het terrein er verwaarloosd en verlaten bij. Op de oostelijke grens heeft het Amerikaanse leger een grote militaire opslagplaats gebouwd.

Aan de overkant van het terrein (Rimbürgerweg 3 en 5) herinneren aan de mijnbouwperiode de twee ingenieurswoningen, gebouwd in 1925 door de Belgische architect Jaspar in de stijl van een Engels

landhuis. Wie zich een mooie wandeling wil veroorloven naar de omgeving van de fraaie watertoren richting Waubach, kan dit veelbesproken terrein prachtig overzien.

Wij keren nu terug naar een ander uiteinde van Kerkrade, waar op de grens met SCHAESBERG de opmerkelijke wijk Terwinselen begint. Het is de moeite waard om bij de stichting van deze wijk iets langer stil te staan, omdat Terwinselen een nieuwe ontwikkeling illustreert. Na de eerste wereldoorlog waren de verkeersverbindingen zover verbeterd, dat men niet meer in de directe omgeving van de mijn hoefde te wonen. Er werden forenzendorpen gesticht met een vollediger voorzieningenpatroon en een plezieriger leefklimaat dan de oude koloniën.

Deze wijk is nadrukkelijker dan andere geïnspireerd op de Engelse tuinsteden, ofschoon deze meestal groter en vollediger waren. De wijk Terwinselen, gebouwd door de Staatsmijnen in de jaren tussen 1905 en 1930, is in de mijnstreek het eerste grote voorbeeld geweest, waarop andere wijken zich nadien hebben gericht (Treebeek, Neerbeek enzovoort).

Het ontwerp met zijn opvallend radiale structuur is van Alph. Boosten, die daarmee inging tegen de gangbare bouwtradities van zijn tijd. Het ruimtelijk concept omvat niet alleen woonvoorzieningen, maar ook parochie- en schoolgebouwen, winkels enzovoort en een botanische tuin, alles volgens een hiërarchisch patroon gerangschikt.

Het tuindorp Terwinselen lag buiten de bestaande kernen en was aangelegd op maagdelijk terrein ten zuiden van de mijn Wilhelmina. Het lag voornamelijk op het grondgebied van de vroegere gemeente Schaesberg en bevatte in klein bestek een ruime differentiatie aan woningen en was in zijn ontstaanstijd een wijk van niveau. Achter de kerk lagen voornamelijk beambten- en middenstandswoningen. Aan de overzijde lagen de betere arbeiderswoningen zoals aan de Schaesbergerweg, aan de Heistraat en de directe omgeving. Pastoor Hubert Spiertz had hier in 1918 een modelparochie gesticht.

De meeste woningen zijn thans niet meer oorspronkelijk, maar de vormgeving van dit tuindorp is wel bewaard gebleven, zij het tegen de achtergrond van een ander decor. Van de woningen zijn de meest karakteristieke de twaalf beambtenwoningen uit 1908 met hun ruime overkappingen, gelegen aan de Parallelstraat 54 t/m 76.

Als bijzonderheid bezit deze wijk een aardige botanische tuin en een klein museum.

De steenberg van de Wilhelmina is niet verdwenen, maar heeft een heel ander karakter gekregen. Terwilselen lijkt wel een wintersportplaats, nu op de hellingen van de vroegere steenstort druk wordt geskied. Het is Sigi Moser, die op deze kunstschaan de scepter zwaait. Deze "modellering" staat overigens niet op zich zelf.

In de onmiddellijke omgeving lag een andere steenberg, namelijk die van de Oranje Nassau II, die uitgangspunt is geworden om daar een tweede recreatieobject te creëren. Aansluitend aan de schaan werd hier een draf- en renbaan aangelegd, waarvoor een ingrijpende landschappelijke ingreep was vereist. De plek van de vroegere steenberg en het bedrijfsterrein is nu omgetoverd in een groot paardesportcomplex met uitgebreid parcours, omgeven door wandelpaden en visvijvers.

Buitenstaanders mogen er zich over verwonderen, dat aan deze voorzieningen zoveel geld werd uitgegeven, feit is dat aan deze moeilijk te transformeren terreinen een aantrekkelijke recreatieve bestemming werd gegeven. Men kon toen niet weten dat dit hippisch centrum geen opgang zou maken. Een vroeger schachtwiel van de Wilhelmina - in exacte termen uitgedrukt een zogenaamde koepeschijf, die de stalen kabels droeg, waaraan de schachtkooien hingen -, staat er nu als een eenzaam pro memorie!

Voorbij de paardenrenbaan zuidelijk van Schaesberg ligt de kolonie Het Eikske, een betrekkelijk kleine, maar gave woninggroep, bestaande uit blokken van twee woningen onder één kap. De wijk werd in 1913 gebouwd door de Oranje Nassau voor de arbeiders, die werkten op de hier gelegen mijnzetel Oranje Nassau II.

Deze mijnwerkerswoningen van het zogenaamde Lotharingse type liggen in een kwart cirkel aan de Kruisstraat en Honingmannstraat, uitlopend op een centraal gelegen pleintje. Het decoratieve element ontstaat door de gesausde baksteen en de opbouw in lagen. Zij zijn vrij uniek, mede door hun ligging op een hellend terrein met een ruime situering. Het is een uniek voorbeeld, hoe in die jaren het woningprobleem werd aangepakt. In de jongste tijd werd de wijk bekend door het zelfstandig en kritisch optreden van pastoor E. Miedema.

Een volgende mijnwerkerskolonie is de woninggroep Schaesberg, die in de omgeving van de spoorlijn is gelegen aan de voet van de oude woonkern. Het is een groot complex van meer dan 200 woningen, die tijdens de eerste wereldoorlog werden gebouwd door de Oranje Nassau. De plattegrond van deze kolonie is interessant, doordat het stratenpatroon de vorm heeft van een karrewiel met vier spaken.

De ligging van de kolonie wordt omschreven als "het gebied langs het spoor onder de kerk". Om mij te vergewissen, of ik op het goede spoor was, informeerde ik naar de naam. "Deze wijk heeft geen naam", zei me een jongeman, "het is hier de kolonie. De Leenhof ligt lager af". Hij heeft geen ongelijk; "de" is inderdaad een lidwoord van bestemming, want het is een heel specifieke kolonie. De woningen zijn terecht op de definitieve lijst van rijksmonumenten geplaatst.

Deze kolonie van thans nog 194 woningen werd gebouwd in de eerste wereldoorlog. De verkaveling, de inrichting en de voorzieningen zijn geïnspireerd op de tuinstad. De woningen behoren tot het Lotharingse type uit de eerste Wendel-periode (1908-1920). De toepassing van met name het gevarieerd stratenpatroon is heel geslaagd.

Het station Schaesberg is het enige, dat nog over is van de stations aan de lijn Sittard-Heerlen-Kerkrade-Herzogenrath, de spoorlijn, die aan de basis lag van de eerste mijnconcessieverlening. Dit station is helaas niet op de monumentenlijst terecht gekomen.

Vanaf de Spoorstraat rijden we vervolgens onder het viaduct door naar de kolonies Leenhof III (22 woningen) en IV (82 woningen), die door de Oranje Nassau werden gebouwd in de jaren 1909-1912, volgens een eenvoudig antistedelijk concept. De wijk geeft een goede indruk van de arbeidershuisvesting uit de vroegste periode. Het is daardoor een typerend voorbeeld hoe een negentiende eeuwse bouwtraditie hier navolging vond.

De woningen van deze twee complexen zijn bovendien interessant om te bestuderen, hoe het eerder besproken Lotharingse woningtype hier het eerst zijn eindvorm bereikte. Jammer genoeg wordt het karakter hier en daar door aan- en verbouw bedreigd, hoewel de gemeente diligent is om zoveel mogelijk de oorspronkelijke toestand te handhaven.

Deze woninggroepen behoren tot de gemeente LANDGRAAF, een typische mijn gemeente, waartoe ook Nieuwenhagen en Ubach over Worms behoren. In deze laatste twee woonkernen zijn geen beschermende maatregelen getroffen. Het Lauradorp en de woningen aan de Hekelweg in Ubach over Worms genieten geen bijzondere prioriteit.

Toch verdient Lauradorp zeker de aandacht. Het werd naar de plannen van architect J. Drummen in de jaren 1926-1930 verwezenlijkt. Het concept gaat uit van een aantal hoofdradialen met dwarsverbindingen, die het ideaaltype van een Limburgs dorp moeten uitbeelden.

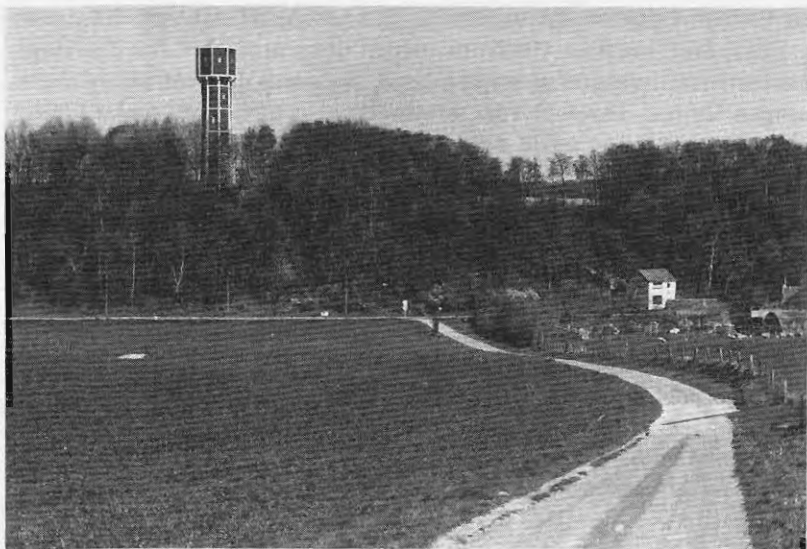
Daarom is Lauradorp nog altijd een zeldzaam specimen van dit type mijnwerkershuisvesting, dat waard is behouden te blijven. Lauradorp sluit verder aan bij Nieuwenhagen en de Groenstraat. De mijnwerkerswoningen in de Dwarsstraat en de Voortstraat in Nieuwenhagen zijn inmiddels afgebroken.⁶

Een tamelijk omvangrijk complex van drie groepen treffen wij aan in de Kakert, opgezet in een traditionele architectuur. Aan de Strijthagerweg staat de vroegere mijnvakschool met directeurswoning. Iets verderop signaleren wij twee hoofdopzichters- en een ingenieurswoning, gebouwd door J. Neuman. Drie opmerkelijke mijningenieurswoningen zijn in Rimborg te vinden.

Tot nu toe hebben wij niet gesproken over het westen van Zuid-Limburg. Weliswaar treffen wij ook in Geleen, Beek en Sittard grote complexen aan, maar niet van een zelfde uitzonderlijke kwaliteit als wij hier besproken hebben. De meest opmerkelijke relicten uit het steenkooltijdperk willen wij hier aanstippen met als meest duidelijk voorbeeld de gemeente GELEEN, waar eens de modernste mijn van Europa in exploitatie was.

De gebouwen van de mijn Maurits zijn niet allemaal gesloopt, maar alleen nog in hun nieuwe jas als chemiegigant herkenbaar. Authentiek is nog een fragment van de ingangspartij van deze mijn, gelegen aan de Mijnweg en gebouwd in een stijl die enigszins aan de Amsterdamse school doet denken.

⁶ Op onze brief van 22 november 1983 berichtte B. en W. van de Gemeente Landgraaf ons dd. 23 februari 1984 over hun beleidsvoornemens ten aanzien van de te behouden industriële monumenten.

De watertoren van de mijn Julia.

Woninggroep Schaesberg.

In Geleen behoort de woonwijk Lindenheuvel tot een bijzonder gebied. Het werd in 1919 ontworpen door architect Jos Cuijpers, concentrisch opgezet rond een kern, waaraan de centrale voorzieningen liggen. Hoewel veel woningen zijn gesloopt, onderscheidt zich deze wijk nog altijd door zijn omvang, vormgeving en ligging. Verder zijn in Geleen verschillende interessante typen beambtenwoningen overgebleven (aan het Mauritspark en de Prins de Lignestraat).

In Nuth moeten wij wijzen op de woninggroepen Naenhof-Tiendstraat en Nieuwdorp; in Schinnen op vijf kleinere woningcomplexen. In Stein zijn te noemen de mijnwerkerskoloniën Stein en Belboom. In Voerendaal is nog steeds de moeite waard de kolonie rondom het Laurentiusplein, met toepassing van tuinstadideeën.

In Sittard zijn drie complexen als erfgoed uit de mijntijd aan te stippen, die volgens identieke gedachten werden uitgevoerd: de dubbelwijk Sanderbout naar plannen van Jan Stuyt, de kolonie Overhoven van dezelfde architect en de woninggroep Stadbroek.

Slotbeschouwing

Het relaas van onze rondwandeling lezend, heeft bij velen waarschijnlijk de mening post gevat, dat wij de huidige situatie niet al te positief beoordelen, zeker als wij ons realiseren met hoeveel enthousiasme destijds is gepleit om de herinnering aan de mijnbouw niet verloren te laten gaan. Is het een trieste conclusie nu te moeten constateren, dat desondanks veel op de schroothoop is terecht gekomen?

Een andere vraag: was het nodig om al die teleurstellingen nog eens breed uit te meten? Was het eigenlijk wel nodig het verhaal van de mijnsluiting opnieuw aan de orde te stellen? Dat was geenszins onze bedoeling. Misschien is het zelfs te vroeg om aan een eerste evaluatie te denken. Wel hoopten wij met ons bezoek aan een aantal vroegere mijn gemeenten een antwoord te vinden op enige zeer essentiële probleemstellingen.

De eerste beslissende vraag is natuurlijk, hoe is de bevolking met het verdwijnen van de steenkolenmijnen klaar gekomen? Afhankelijk van het antwoord op dit kernprobleem kunnen wij nader ingaan op de secundaire vraag: heeft de herinnering aan de oude

sfeer en het bewaren van een aantal oriëntatiepunten die overgang wellicht helpen vergemakkelijken?

Die laatste kwestie is niet zo eenvoudig te beantwoorden, omdat zulks sterk afhankelijk is van de belevingswereld van de direct betrokkenen. Is het gelukt iets van de vroegere identiteit van deze streek te bewaren? Hierop is alleen een persoonlijke reactie mogelijk. Het antwoord is aan de bewoners zelf en hangt samen met hun persoonlijke ervaringen. Het ligt daarom voor de hand, dat de appreciatie van de zogenaamde mijnmonumenten zeer verschillend is, c.q. moet zijn.

In de toonzetting van ons verslag hopen wij tot een meer genuanceerde beoordeling te kunnen bijdragen. Want wat hier aan de orde wordt gesteld, is in eerste instantie een psychologisch proces, geen objectief gegeven, dat kan worden afgemeten aan de hoeveelheid bewaarde industrieel-archeologische objecten. Bovendien was er geen vergelijkbaar mijnbekken, waaraan men kon toetsen, welke zin- en vormgeving voor het te behouden erfgoed het meest passend was.

Zuid-Limburg heeft zelf hierop een antwoord moeten vinden, een antwoord dat na verloop van jaren wel enigermate ging afwijken van het aanvankelijke standpunt. Jansen⁷ heeft onlangs omzichtig een verklaring proberen te vinden voor het feit, dat zoveel relictten met een hoge zeldzaamheidswaarde verloren zijn gegaan. Het onbevredigend resultaat schuilt zijns inziens in een andere factor. Voor het behoud van belangrijke bedrijfsgebouwen en andere mijnmonumenten moet niet alleen een hoge prioriteit, maar ook een economisch en maatschappelijk draagvlak aanwezig zijn, wil niet elke actie ten dode zijn opgeschreven.

Hoe moeilijk en gevoelig deze materie schijnt te zijn, blijkt vaak uit de terloopse (negatieve) opmerkingen, die wij uit het buitenslands grensgebied vernemen. Van Duitse zijde wordt soms wat smalend gelachen om onze oplossingen, waaruit misschien enige naijver is te proeven, omdat daar van zulke behoudsacties niet wordt gerept. In Belgisch Limburg daarentegen, waar de mijnsluiting een actueel thema is, schijnt de mening te overheersen, dat zij tot een betere, dat wil zeggen integralere conservering van hun

⁷ J.C.G.M. Jansen, *Omgaan met industrieel-archeologische relictten*, in: *Industriele Archeologie*, 25(1987), pag. 172 e.v.

“mijnpatrimonium” in staat zijn. Naarmate echter de meeste mijnen daar definitief zijn gesloten, blijkt ook maar een beperkt aantal wenselijkheden realiseerbaar.

De meeste tevredenheid met de bereikte resultaten in Zuid-Limburg tonen de beleidsinstanties, die niet ten onrechte betogen, dat de meeste als zeer waardevol aangeduide mijnobjecten door plaatsing op de rijksmonumentenlijst gespaard zijn. Ook voor de jongere monumenten van bouwkunst zijn hoopvolle perspectieven aanwezig. Het inventarisatierapport heeft zeer positief uitgewerkt. In verschillende gevallen hebben de gemeenten die doelstelling onderschreven, maar in andere gevallen was het hun niet mogelijk zich daaraan te binden.⁸

Het moet gezegd: deze actie was veel uitgebreider en veelomvatter dan het behoud van bijvoorbeeld een oud fabrieksgebouw, een stoomgemaal of een watermolen. Een bijzondere moeilijkheid was daarbij het nastreven van een zekere ruimtelijke concentratie in de behoudsacties. Hoe lofwaardig ook, het was vaak te hoog gegrepen om de bescherming vooral te richten op die plaatsen, waar nog zoveel mogelijk elementen uit de tijd van de mijnbouw aanwezig waren. Soms wachtte men tevergeefs, terwijl elders dientengevolge belangrijk objecten verloren gingen. Zo is het nog altijd jammer, dat nergens een poortgebouw, een machine- of persluchthal, een badzaal, een werkplaats, passerel enzovoort konden worden geconserveerd.

Veel belangrijker echter is, dat zoveel elementen van de ooit zo alles beheersende mijncultuur wel nog in de streek aanwezig zijn. Dit is een pluspunt, dat zowel regionaal als landelijk onderbelicht is gebleven, net zoals de hele sanering van de mijnboedel op weinig waardering heeft kunnen rekenen. Het beste pleidooi kwam van burgemeester Mr. J. Smeets van Kerkrade, die van 1974 tot zijn afscheid in 1985 voorzitter was van het Samenwerkingsverband Sanering Mijnterreinen, en die de gigantische operatie “Van zwart naar groen” tot een goed einde bracht.

Dank zij een ruime steun van rijkswege werd energiek begonnen met het opruimen van de vervallen mijngebouwen en met de herinrichting van de mijnterreinen. De hele operatie was voorbereid en

⁸ Interview met de heer G.M.I. Quaadvlieg, medewerker bureau Cultuur en Sport van de Provincie Limburg, dd. 1985.

stond onder leiding van Ir. H. Hoefnagels, die een studie had gemaakt van wat er in het mijngebied moest worden veranderd en hoe dat naar zijn mening het beste kon gebeuren. Op die basis en aan de hand van de financiële berekeningen, die zijn studiebureau had opgezet, werd de sanering door een samenwerkingsverband tussen de betrokken mijn gemeenten gerealiseerd.

Die operatie is glansrijk geslaagd, ook al kan men over onderdelen van het plan van mening verschillen. Maar het belangrijkste was, dat binnen tien jaar tijd de zwarte steenbergen en de grauwe mijnbedrijven plaats maakten voor groene woon- en recreatiegebieden. Het psychologisch effect van deze sanering was enorm belangrijk, omdat de getroffen streek daaruit weer nieuwe moed putte. Het was ook binnen het kader van dit operatieplan, dat aandacht werd gegeven aan het behoud van een aantal belangrijke mijnmonumenten.

Deze overheidsversie van het ingrijpend omvormingsproces, dat de mijnstreek onderging, valt niet altijd samen met de ervaringen en gevoelens van de inwoners. Onafhankelijk van de officiële blauwdruk kunnen zij deze transformatie heel anders beleven. Als wij met name vragen naar de betekenis, die zij aan een aantal gezichtsbepalende elementen uit het verleden toekennen, dan blijkt misschien, dat zij deze herinneringen heel anders interpreteren.

Vragen wij naar de inpassing van de oude beelden in de nieuwe sfeer en vormgeving van de streek, dan zijn andere invalshoeken mogelijk dan die in de overheidspresentatie aan bod komen. Daarom is zo moeilijk te beoordelen, welk effect deze industriële monumenten hebben. Onbewust knoopt iemand aan bij de indrukken en merktekens, die een woon- en werkgemeenschap in de eigen fantasie achterlaat.

Aangezien een historicus niet altijd bij machte is die gedachtenwereld te verwoorden, gaan wij graag te rade bij de in de streek geboren literator Leo Herberghs, die in een van zijn artikelen (L. Herberghs, De oude Mijnstreek wil gekoesterd worden, in De Limburger, 10 november 1985) deze nostalgie sprekend tot uitdrukking heeft gebracht. Daarin roept hij het vertrouwde beeld op, dat in het geheugen gegrift staat van alle mensen, die in de mijnstreek zijn opgegroeid, beelden van een streek zonder allure, die niet tot de verbeelding spreekt: eindeloze wijken, die er goed

verzorgd en netjes uitzien, maar geen verassingen tonen, aan huizenreeksen, die van de ene plaats naar de andere doorlopen...

“Toch heeft deze streek bijzondere charmes, zoals er een bijzondere bekoring ligt in het langzame overgaan van stad naar platteland. De charme van dit oude Mijng gebied zit in de resten van een zwarte mijnindustrie, in de onooglijke terreintjes waar de aarde zwart is en waar een loodsje de aandacht probeert te trekken. De charme zit in de hoge muren rond gesloten, zwarte gebouwen waarachter een heel leger van kleinere gebouwen grimmig ligt te wachten op het ogenblik, dat het vernietigd wordt. En veel mijnterreinen zijn al vernietigd...”

“Er is een ander Zuid-Limburg, donker en chaotisch, een dwars-door-elkaar van oud en nieuw, een ongestructureerd-gebouwde omgeving, met muren, zwarte balken, slikvijvers, drassig land, verlopen steenbergen. Zwarte wegen over een hoog gebouw. Sporen van een mijnspoor, half overwoekerd door gras...”

“Er kan niet genoeg licht en kleur gebracht worden in de oude Mijnstreek. Er kan niet genoeg gedaan worden aan het feestelijker en minder dor, minder steriel maken van onze omgeving in de oude Mijnstreek waar we al zo vaak onze rug hebben moeten bukken onder het stof van schoorstenen, fabrieken en mijnterreinen. De oude Mijnstreek heeft behoefte aan koesterende belangstelling...”

Deze impressie maakt duidelijk, dat de symboolwaarde van industriële gebouwen, monumenten en landschappen nooit helemaal is in te schatten, omdat zij in onze herinnering zijn ingekaderd in een heel specifieke omgeving. Haalt men die oorspronkelijke sfeer er uit, ontdoet men die gebouwen en installaties van hun rook en smook, van hun rommelig aanzien en hun soms uitzichtloze triestheid, dan dreigt de essentie mee verloren te gaan.

De echte nostalgie heeft nooit alleen betrekking op positieve indrukken, zoals de terugblik op de mijnstreek aantoon. Want het meest opmerkelijke in het verhaal van Herberghs is zijn verlangen om deze streek zoveel mogelijk op te sieren en te verfraaien om als het ware zijn negatieve gevoelens toe te dekken. Aan dit facet mogen wij niet voorbijgaan, als wij de moderne monumenten in het

huidige leefmilieu willen integreren, omdat hun symboliek voor iedereen een andere taal spreekt.

Er is ook een keerzijde aan de medaille. Er zijn ook mensen, die te pas en te onpas dat negatieve beeld oproepen - die het nieuwe groen slechts beschouwen als schone schijn, waaronder de zwarte mijnstreek werd bedolven -, die van mening zijn, dat de voormalige mijnsterreinen alleen maar zijn toegedekt, maar waaronder nog altijd grote gezondheidsgevaaren schuil gaan. Deze onbewezen stellingen illustreren het gevaar van een andere gevaarlijke impregnatie, die momenteel de leefsituatie bedreigt.

Daarom is het goed nog eens terug te komen op de werkelijke beweegredenen en bedoelingen, die de industriële archeologie probeert te realiseren. Wat is de zin van de "monumentalisering" van dit industriële verleden? Als wij middels enige representatieve monumenten refereren aan de mijnbouwhistorie, dan gaat het er primair om het sociaal-cultureel zelfbewustzijn te verhogen en daarmee de streek een idee te geven, hoe op die identiteit kan worden voortgebouwd.

Het gaat niet in de eerste plaats om voorbeelden van mijnbouwtechniek te laten zien, hoogwaardige pronkstukken of geavanceerde arbeidsmethoden, maar veel meer om een idee te geven, welk stempel de mijnen op de sociaal-economische structuur van de streek hebben gedrukt.

Dit vraagt geen volledige reconstructies, maar kan waarschijnlijk voldoende worden aangetoond met het behoud van enige duidelijke oriëntatiepunten, die vanouds richtinggevend zijn geweest. Voor wie met het mijnbedrijf vertrouwd is geweest, zijn enige significante herinneringen al voldoende, want voor de insiders lag de ware betekenis van de mijnbouw in de ondergrondse arbeid.

Daarover kunnen wij het beste mijn directeur Raedts aan het woord laten:

"... het feit blijft bestaan, dat het gehele bovengrondse bedrijf met uitzondering van het schachtvervoer nevenbedrijf was. De schacht, de ophaalinstallatie en de losvloer behoren voor de ondergrondse mijnwerker bij zijn werk, de rest was voor hem min of meer franje. Alleen zij die in de put gestaan hebben, zullen nog aanvoelen, hoe het geweest is.

De aparte sfeer van de samendrommende mijnwerkers voor en na de dienst in de loonhal; de atmosfeer van de bad- en kleedlokalen; men moet mee in de rij gestaan hebben bij het personenvervoer, bij het begin of het einde van de dienst, mede "Bergamt"⁹ gehouden hebben, voordat de pijler werd aangetrokken, mede "Murks"¹⁰ van een defecte motorpomp of een ander werktuig hebben meege- maakt om te begrijpen wat de wereld van de mijnwerker was. Van dit alles kunnen bovengrondse industriële relictten nooit een goed beeld geven..."¹¹

In tegenstelling tot de solidaire sfeer van het kolenfront is aan de bovengrondse installaties een andere belevingswaarde verbonden. De mijnmonumenten, die met veel inspanning behouden zijn, moeten vooral een verwijfsfunctie hebben. Veel hangt er van af, naar welke aanknopingspunten die monumenten kunnen verwijzen. Of wij aan ons industrieel verleden een functie willen geven, is met name afhankelijk van onze bereidheid de mijnbouwgeschiedenis opnieuw ter discussie te stellen.

Deze historie is tegenwoordig wel heel zwart ingekleurd. Toen de bedrijfstak op instorten stond, barstte een stroom van kritiek los en werden vooral de schaduwkanten sterk belicht. Men ging zich toen eerst realiseren, dat de streek al te afhankelijk was geweest van de steenkolenmijnen.

De samenleving was tot dan toe gewoon in alles te rekenen op de zekerheid, die de mijnen boden: een vaste arbeidsplaats, een redelijke huisvesting en een uitgebreid patroon van sociaal-culturele voorzieningen. De onmondige arbeidersmassa, die uit het agrarisch proletariaat was gerecriteerd, werd zo het industriële tijdperk binnengeloodst.

De werkelijkheid van vandaag is daarmee niet vergelijkbaar. Nu de oude zekerheden niet meer bestaan en de vrijheid zoveel groter is geworden, hebben ook de bestaansrisico's een andere dimensie

⁹ Bergamt is een omschrijving voor het gezellig bij elkaar zitten van de bezetting van een kolenpijler, voordat het werk begon.

¹⁰ Murks is een typering van de kregelige situatie, die kon ontstaan als tengevolge van bijvoorbeeld een machinestoring, een slechte kolenlaag of een waterdoorbraak, het werk moest worden onderbroken. Deze uitdrukking stamt evenals de vorige uit het Duitse taaleigen van de mijnwerker.

¹¹ C.E.P.M. Raedts, *Overpoinzingen*, a.w., pag. 89.

gekregen en is vooral de werkgelegenheid problematischer geworden. Hoe onze maatschappij van karakter is veranderd, kunnen wij pas duidelijk afleiden uit een bewuste confrontatie met het jongste verleden.

De verstrooide merkbeelden uit de tijd van de mijnbouw, die ons als herinnering zijn overgebleven, kunnen wij beschouwen als een uitnodiging tot dit soort van maatschappelijke evaluatie. Het zijn objecten van een andere betekenis geworden. In eerste instantie mogen wij ze zien als een stuk industrieel erfgoed, dat oproept tot een kritische herwaardering van onze momentele leefsituatie, en tot bezinning op de economische en sociale fundamenteën van een streek die eens een mijnstreek was.